

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:4. 2005

Förintelsemonumentet som slutpunkt. Tysk historiepolitik från Kohl till Schröder

Av Jan Selling

År 2005 var länge emotsett som ännu ett stort tyskt minnesår – stort i bemärkelsen att antalet år som gått sedan Nazitysklands nederlag är delbart med tio – eller rättare sagt slutpunkten på en tolvårig minnescykel, korresponderande med det så kallade Tredje rikets livslängd. Av skäl som har att göra med "det biologiska slutstrecket"¹ kunde det dessutom antas vara det sista i sitt slag, om man med minnesår avser en kommemorativ diskurs där det självupplevda, erfarna, förflutna kan komma till tals i realtid. Innebörden av denna cesur har huvudsakligen tolkats i två riktningar. Enligt den första tolkningen lämnar det nazistiska förflutna nu minnets sfär och övergår till att bli historia, det vill säga en intellektuell rekonstruktion av vad som inte längre är. Denna historia kan sedan användas på olika sätt och med olika syften eller inte nyttjas alls. Nazismens mentala, politiska och kulturella efterverkningar förstås således här i första hand i ett generationsperspektiv, vilket nedan skall visas genom diskussion av en aktuell uppsatssamling av den tyske samtidshistorikern Norbert Frei.²

Enligt den andra tolkningen, till vilken jag ansluter mig, är det inte meningsfullt att dra någon skarp gräns mellan minne och historia. Innebörden av det biologiska slutstrecket är istället att det förflutna, som varit konstituerande för partikulära minnesgemenskaper, gradvis övergår till att bli en identitetsskapande samhällelig referensram, ett "kulturellt minne". Enligt detta synsätt är minne och historia inte väsensskilda utan tätt sammanflätade i politiska diskurser om det förflutna. På nationell nivå är det kulturella

1. Moshe Zuckermann, *Gedenken und Kulturindustrie*, Berlin 1999, s 30.

2. Norbert Frei, *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen*, München 2005.

Jan Selling, f 1967, disputerade 2004 vid Historiska institutionen, Lunds universitet, på avhandlingen *Ur det förflutnas skuggor. Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000*. Han har även publicerat flera artiklar i ämnet för en utomvetenskaplig publik i dagspress och tidskrifter, senast om historierelativism och antisemitism i *Judisk krönika* 2005:2.

Adress: Historiska institutionen, Lunds universitet, Box 2074, 220 02 Lund

E-post: jan.selling@telia.com

minnet grunden för nationella identitetskonstruktioner, vilka i sin tur interagerar med, överbryggar eller exkluderar andra kollektiva identiteter. Studiet av det kulturella minnet inbegriper därmed frågan hur samförstånd kring verklighetsuppfattningar och värderingar skapas i minnespolitiska, historiepolitiska och identitetspolitiska diskurser. I mitt fall har jag valt att göra det i termer av diskurs och hegemoni.³

I denna artikel vill jag i ett första avsnitt åskådliggöra Freis perspektiv på det tyska minnet av nazismen och kommentera det utifrån mitt eget hegemoniperspektiv. I ett andra avsnitt kommer jag att göra några anmärkningar angående minnesåret 2005 och avslutningsvis ge min tolkning av Förintelsemonumentets diskursiva betydelse i Berlin-republikens sökande efter en nationell identitet.

Generationer som kollektivsubjekt

Vid diakrona analyser av nazismens mentala, politiska och kulturella efterverkningar i Tyskland ter sig generationsperspektivets tillämplighet närmast självklar. Det är svårt att tänka sig en enskild faktor med större betydelse för tyskars relation till nazismen än just tidsavståndet, i synnerhet om man betänker att det absoluta flertalet av Tredje rikets invånare i en tillbakablick varken kan betraktas som i juridisk mening skyldiga till nazismens brott, eller som aktiva regimmotståndare. Tvärtom kan man på goda grunder anta att det stora flertalet identifierade sig med Tredje rikets *Volksgemeinschaft* och därmed i just detta avseende har en i grunden likartad historisk erfarenhet. För Tredje rikets barn är frågor om skuld och motstånd självfallet absurda. Däremot är det inte orimligt att tänka sig att dessa barn i stor utsträckning identifierat sig med föräldrarnas samhälle och direkt och indirekt påverkats av den nazistiska ideologin.⁴ Det är också rimligt att tänka sig att alla senare födda tyskar på något sätt har reflekterat över sina föräldrars och farföräldrars förhållningssätt.

Generationsperspektivets begränsning är frågan om den stora och konfliktladdade spännvidd av intellektuella, psykosociala, existentiella, religiösa

3. Jag utgår i denna artikel från resonemang som jag utvecklat i min avhandling. Hegemoni använder jag i betydelsen dominerande diskursformation, vilket i sin tur avser "ett sammanhang av diverse texter, uttalanden, sociala handlingar, symboliska och institutionella ritualer, vilka refererar till samma objekt [...], uppvisar gemensamma stildrag, stödjer en viss strategi [...] eller bär vissa gemensamma institutionella, administrativa eller politiska kännetecken"; Jan Selling, *Ur det förflutnas skuggor. Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000*, Stockholm/Stehag 2004, s 43f.

4. Uppslagsrik är den litterära behandlingen av problematiken i Christa Wolfs roman *Kindheitsmuster*, Frankfurt am Main 1976.

och politiska uttryck som bearbetningen tagit sig i varje generation tyskar sedan 1945. Med detta sagt är Norbert Freis tämligen konsekventa generationsperspektiv minst sagt inspirerande.⁵ Han utgår ifrån att ganska lätt avgränsningsbara generationer avlöst varandra som dominerande kollektivsubjekt i det efterkrigstyska (västtyska) samhällets hantering av det nazistiska förflutna och att dessa generationers diskursiva praktik⁶ på ett avgörande sätt styrts av generationstillhörigheten. "Den nazistiska funktionseлитens generation", årgångarna runt 1905, tillskrivs Adenauer-epokens *Vergangenheitspolitik* i form av organiserat samförstånd om att avnazifieringen snarast möjligt skulle avbrytas och att diskretion om det förflutna bäst gynnade samhället. "Den skeptiska generationen", årgångarna runt 1925, var skolbarn under nazismen och utförde i krigets slutskede enklare tjänstgöring i Wehrmacht (s k *Flak-Helfer*), administrationen eller rustningsindustrin. Denna generation – till vilken Helmut Kohl (född 1930) kan räknas – var alltså starkt personligt präglad av, men kunde inte avkrävas ansvar för nazismen. Den juridiska, politiska och kulturella uppgörelse med det förflutna – *Vergangenheitsbewältigung* – som från och med sent 1950-tal i ett par decennier ägde rum i Västtyskland bars enligt Frei upp av denna generation. Framförallt var det genom denna generation som den före detta nazistiska eliten inom västtyskt näringsliv och statsapparat successivt avlöstes. Pådrivande från och med slutet av 1960-talet var den så kallade 68-generationen, vilken sekelskiftets socialdemokratiska förbundskansler Gerhard Schröder i kraft av sitt födelseår 1944 representerar.

Enligt denna kronologi har den tyska minneskulturen sedan början av 1980-talet befunnit sig i en fas som handlar om att bevara det förflutna, *Vergangenheitsbewahrung*. I denna fas avpolitiserats minnesdiskursen och en övergång sker från "minneskamp" (här avses kamp mellan diskretionens och uppgörelsens förespråkare) till "minneskultur". Samtidigt upphör *Vergangenheitsbewältigung* att ge politiska och ideologiska impulser till en förändring av det tyska samhället. Däremot tvekar inte 68-generationen att använda sig av historien för att moraliskt begrunda samtidspolitiska vägval och att internationalisera (universalisera) Förintelsens minne. Med Förintelsemonumentets invigning i maj 2005 skulle denna fas nu ha fullbordats och den skeptiska generationen ha gjort sitt på den minnespolitiska arenan. I minneskulturen

5. Frei 2005, s 23–40.

6. Uttrycket förekommer inte hos Frei, men används i denna artikel för att skapa en brygga till mina egna resonemang.

modereras enligt Frei – i bästa fall – återberättade erfarenheter av professionell historieskrivning. Samtidigt ser han en chans för historiker i det att allt färre personliga hänsyn behöver tas vid den detaljerade utforskningen av hitills underbelysta aspekter på Tredje riket.⁷

Han varnar dock för att den kommersiella massmediakulturens spelregler gör det svårt för historiker att komma till tals gentemot godtyckligt presenterade minnesberättelser med hög identifikationsfaktor. Ett ständigt återkommande motiv i dessa medialt och politiskt aktiverade berättelser är att ”tyskarna var Hitlers första – och egentliga – offer”.⁸ Ett spektakulärt exempel, som Frei nämner, är att förbundskansler Schröder i sitt tal vid 60-årsminnet av D-Day i Caen refererade till sorgen över att inte ha fått lära känna sin far, ”en soldat som föll i Rumänien”.⁹ Frei betvivlar att historievetenskapen har kraften att motverka att den, enligt honom, önskvärda ”globaliseringen” av Förintelsens minne sker till priset av att Förintelsen frikopplas från sin historiska kontext.¹⁰

Kollektivt minne som hegemoni

All historieskrivning innebär att informationer om det förlutna genereras, sorterar och presenteras utifrån något slags övergripande förståelse eller modell som tillmäter vissa händelser, strukturer eller aktörer större betydelse än andra. Det är naturligtvis av avgörande betydelse för den historiebild som forskaren presenterar och en ständig källa till vetenskaplig dispyt.¹¹ Även om jag, som kommer att framgå, delar många av Freis slutsatser har jag i detta avseende en avgörande invändning. Den obestridliga diskursiva kontinuitet som kan skönjas från det tidiga Västtyskland till det samtida Tyskland förleder Frei till en approximering, där det återförenade Tyskland betraktas som en förstörad Förbundsrepublik.¹² Detta får två konsekvenser: För det första till-

7. Ett sådant område, där Frei själv i boken presenterar nya empiriska belegg, gäller vanliga tyskars identifikation med *Volksgemeinschaft*. Se t ex s 107–128 och 156–176. Ett annat handlar om ariseringens och tvångsarbetsystemets profitörer, som behandlas på s 58 resp s 21. Jmf den animerade debatten om Götz Aly's tes, att nazistregimens popularitet grundats på en ”vänstersocialdemokratisk” socialpolitik; Götz Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt am Main 2005. Jmf Hans-Ulrich Wehlers kritik i *Der Spiegel* 2005:14, Aly's svar i *Die Zeit* 2005:15 och Volker Ullrichs spekulation om en ny historikerstrid i *Die Zeit* 2005:19.

8. Frei 2005, s 11–17.

9. ”Rede von Bundeskanzler Gerhard Schröder bei den deutsch-französischen Feierlichkeiten zum 60. Jahrestag des 'D-Day' in Caen am 6. Juni 2004”, internet: www.bundeskanzler.de.

10. Frei 2005, s 39f.

11. Se diskussion av problematiken i Selling 2004, s 28, 268, 270.

12. Se Frei 2005, s 16f, s 24.

måts händelserna 1989/1990 inte en så avgörande betydelse för tyskarnas minne av nazismen att de får påverka generationsmodellens periodisering, för det andra spelar frågor om nationell identitet och nationalism en underordnad roll i Freis analys.

En invändning av annat slag har att göra med den inledningsvis berörda frågan om förhållandet mellan minne och historia. I likhet med många andra historiker tycks Frei utgå ifrån att det är möjligt, eller åtminstone eftersträvansvärt, för samtidshistorikern att frigöra sig från alla politiska bevekelsegrunder, att historiker kan och bör ha en försakligande inverkan på minneskulturen. Väl medveten om hur avlägset detta ideal ter sig, åtminstone för den som betraktar interaktionen mellan tysk samtidshistoria och politik under den senaste 20-årsperioden, argumenterar Frei för en historisering i samma anda som Martin Brozsat gjorde efter 1980-talets tyska historikerstrid – historisering i betydelsen att befria nazismens historiografi från journalistikens och politikens ”svartvita skildringar och minnesformler som förlorat sitt innehåll” – och att ”i språk, stil, och metod förfara enligt gängse historievetenskaplig standard”, kort sagt att göra en ”distinktion mellan historia och minne”.¹³ Under Kohl och Schröder har samtidshistoria otvivelaktigt etablerat sig som domän inom såväl inrikes- som utrikespolitik. Frågan är bara om detta är att beklaga – vilket Frei gör – eller om man skall acceptera att samtidshistoria alltid är politisk och att den historiker som är i statens tjänst ur ideologikritisk synpunkt är att betrakta som ideologiproducent.¹⁴ Även den fria forskning som bedrivs vid universitet kan naturligtvis instrumentaliserats för eller ha sin upprinnelse i olika ideologiska projekt.¹⁵ Enligt egyptologen Jan Assmanns minnesteori¹⁶, som jag själv använt mig av, är historiker i samma utsträckning som journalister och politiker producenter och distributö-

13. Frei 2005, s 51. Freis argument för tankarna till Pierre Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Frankfurt am Main 1998.

14. Jmf Åsa Linderborgs polemik mot ”statlig ideologiproduktion” i myndigheten Levande historia angående utställningen om baltutlämningen; Åsa Lindeborg, ”Lägg ner. Åsa Linderborg ger svar direkt”, *Aftonbladet* 050703. Jmf även debatten om bruket av gemen eller versal skrivning av förintelsen/Förintelsen i *Historisk tidskrift* 2003:2, s 178f, s 317–323.

15. Ironiskt nog var Norbert Frei ett flitigt citerat namn i hegemoniska diskurser om *Vergangenheitsbewältigung* minnesåret 2005 (se kardinal Lehmann och förbundsdagspresident Thierse, nedan). Den roll som Ernst Noltes främsta protagonister under historikerstriden, Andreas Hillgruber, Michael Stürmer och Klaus Hildebrand, spelade i Kohls nykonservativa och nynationalistiska projekt har jag utrett i Selling 2004, kap II. Den franska debatten kring revolutionsjubileet 1989 visar att även äldre historia kan få en ideologisk betydelse utanför akademiska institutioner; Selling 2004, s 40f.

16. Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1997.

rer av det kulturella minnet. Att det finns ett utbyte och en arbetsdelning mellan dessa yrkesgrupper är därför självklart. Studiet av det kulturella minnet handlar om att belysa dessa samband.

Från dessa utgångspunkter kan 1990-talet beskrivas som en minnespolitiskt ytterst aktiv period i Tyskland. Med Assmanns begreppsapparat vill jag tolka denna intensitet som en övergång från det kommunikativa till det kulturella minnet av nazismen, en omsortering, radering och efterhandskonstruktion av vad som skall finnas kvar när de så kallade tidsvittnena, det kommunikativa minnet, har tystnat. Det är en kamp om kulturell hegemoni, förhandling om samförstånd, en samhälllig strävan efter jämvikt, som emellertid också är betingad av tidsavståndet till Tredje riket. Generationserfarenheter är alltså viktiga att ta hänsyn till, men även dessa kan, liksom allt kollektivt minne, betraktas som sociala konstruktioner och därmed analyseras i termer av diskurs och hegemoni.

Jag kommer nedan att argumentera för en tolkning av Förintelsemonumentet som slutpunkt för det minnespolitiska paradigm som grundlades i 1960-talets västtyska etiska och vänsterpolitiska diskurser och som sammanfattats i begreppet *Vergangenheitsbewältigung*. I dessa diskurser har uppgörelsen med nazismen blivit en normativ instans med samtidspolitiska konsekvenser. Rörelsen bort från denna diskursformation har jag i min avhandling betecknat med det ideologiimpregnerade begreppet *normalisering*, vilket av dess protagonister använts som retorisk figur – både för att bekräftande beskriva en pågående utveckling och för att frammana bestämda politiska förändringar.¹⁷

Den konservativa offensiv, *Wende*, som lanserades i samband med Helmut Kohls tillträde som förbundskansler 1982 är därvid att betrakta som en hegemonisk intervention, syftande till att tränga tillbaka vänsterliberalt inflytande på alla plan. Den centrala arenan blev historiepolitiken. "Fixeringen" vid det nazistiska förflutna skulle brytas och nationalmedvetandet "normaliseras". Både rabaldret kring Kohls hantering av 40-årsdagen av krigsslutet och utgången av historikerstriden 1986 visade att denna form av normalisering inte var gångbar. Ännu var det levande minnet av nazismen alltför närvarande för att suddas ut genom krav på slutstreck eller kompenserande överbetoning av andras förbrytelser. Framförallt var nationalismen hopplöst diskrediterad och återförening framstod närmast som en revanschistisk dröm.

Genom händelserna 1989–1990 ändrades förutsättningarna radikalt. Na-

17. Jag utgår nedan från resonemang som jag utvecklat i Selling 2004, kap II.

tionell identitet kom på allas läppar och någon form av nationalism framstod som både naturlig och nödvändig för att ena landet. Den republikanska författningspatriotism som utvecklats i västtyska, postnationalistiska diskurser var däremot hopplöst ute, marxismen grundstött och antifascismen förbrukad som diktaturlegitimerande floskel i DDR. Socialdemokraternas tvekan inför inlemmandet av DDR i Förbundsrepubliken hänades som opatriotisk och egoistisk. "Murens fall" likställdes med "återförening". Hela processen benämndes nu också *Wende*, vilket skapade symboliska synteser i flera led: inte bara mellan "murens fall" och "återförening" utan även mellan östtysk demokratisering, återskapandet av en nationalstat och ett västtyskt konservativt ideologiskt avstamp, daterat 1982. De nationalkonservativa tycktes ha historien på sin sida.

Hösten 1998 ställdes normaliseringsprojektet på sin spets i den mycket uppmärksammade debatt som provocerades fram av författaren Martin Walser. I samband med utdelningen av litteraturutmärkelsen *Friedenspreis des deutschen Buchhandels* detta år hade pristagaren Walser i drastiska ordalag kritiserat den intensiva tematiseringen av Förintelsen så som en "instrumentalisering av vår skam för nutida syften".¹⁸ Exakt vem som låg bakom denna instrumentalisering och med vilka syften uttalades inte tydligt: Såväl antinationalister som judiska och andra överlevande offer hade anledning att känna sig träffade. Eftersom talet hölls i den symboliskt viktiga Paulskyrkan i Frankfurt inför Tysklands politiska och kulturella elit fick det mycket stor uppmärksamhet. Majoriteten av åhörarna belönade talet med stående ovationer, men ordföranden för Centralrådet för judar i Tyskland, Ignatz Bubis, förblev sittande och hävdade efteråt att Walser talat som en högerextremist. Denna anmärkningsvärda diskrepans i receptionen fortplantades i en intensiv kulturdebatt under vintern 1998–1999.¹⁹ I debatten sammankopplades frågan om den tyska identitetens normalisering med ett ifrågasättande av den förbundsrepublikanska minneskulturen. Debatten sammanföll med övergången från Kohl till Schröder, från konservativt till socialdemokratiskt, från Hitlerjugend-generationen till 68-orna. Jag har i min avhandling visat hur ett samförstånd om det förflutna etablerades under 1990-talet som, Walser-debattens svallvågor till trots, gjorde denna övergång mindre dramatisk än man kunnat förvänta sig. Det nya samförståndet baseras på att den nationella

18. Martin Walser *Erfahrungen beim Verfassen einer Sonntagsrede. Friedenspreis des deutschen Buchhandels*, Frankfurt am Main 1998, s 18.

19. Debatten behandlas utförligt i Selling 2004.

identiteten överordnas uppgörelsen med det mörka förflutna, vilket inte längre behöver förtigas, utan istället – i filtrerad form – lyfts fram som konstituerande för det nationella: det är medvetenheten om att tyskar begått Förintelsen som gör tysken tysk. Argumenten för att ge den nationella diskursramen en överordnad roll har varit av två slag. Dels har på essentialistiska grunder hävdats att nationell identitet är naturligt given och att en forced nedtoning kan leda till olika typer av negativa konsekvenser. Dels har det framhållits att speciellt tyskarnas uppgörelse med det förflutna blir mer djupgående, blicken bakåt tydligare genom nationella glasögon och tal om nazismen i vi-form.²⁰ Paradoxalt nog har begreppet Nazismen visat sig mindre användbart i denna identitetskonstruktion. Den historiebild som framträder genom dessa glasögon är ofta abstrakt, inte alltid skarp och ibland motsägelsefull. Även som nationell identitetspolitik finns en otydlighet: tyskheten avgränsas ibland av härstamning, ibland av kultur och ibland av normer.

Jämfört med Freis generationsperspektiv lyfter min tolkning således starkare fram det problematiska förhållandet mellan nationell identitet, nationalism och det nazistiska förflutna. Detta förhållande ser jag som radikalt annorlunda än 1980-talets diskurs, vilket jag menar motiverar synen på 1989/90 som en cesur i minnesdiskursen. Det hegemoniperspektiv som ligger inbyggt i min tolkning av Assmanns teori om kollektivt minne innebär också en starkare betoning av eliternas politiska och ideologiska diskursers betydelse för förändringen av minnets karaktär utan att för den skull knyta dem till enskilda aktörer. Därigenom framträder både kontinuiteter och brytningar mellan Kohls och Schröders historiepolicies på ett annat sätt än i ett mer deterministiskt generationsperspektiv.

60-årsminnet

Den hegemoniska historiebilden som låg till grund för det officiella Tysklands firande av 60-årsdagen tecknade skarpare två motiv som grundlagts under 1990-talet: den 8 maj som befrielsens dag och Förintelsen som en obestridlig

20. För argument av detta slag, se Christian Meier, *Vierzig Jahre nach Auschwitz. Deutsche Geschichtserinnerung heute*, München 1990, och Jörn Rüsen, "Holocaust Memory and Identity Building", i Michael S Roth och Charles G Salas (eds), *Disturbing Remains. Memory, History and Crisis in the Twentieth Century*, Los Angeles 2001, s 252–270. Kritiker, till vilka jag får räkna mig, varnar för att all nationalism och all nationell identitetspolitik är potentiellt främlingsfientlig och antisemitisk. Ideologikritiskt betraktat är det också ett problem om nationalism används för att spackla över latent sociala konflikter. Den tredje invändningen är att den nationella historiediskursen, om den vill hävda en etnisk/kulturell kontinuitet, måste relativisera sambandet mellan dåtida tyskhet och nazism och därför alltid riskerar att bli astigmatisk.

del av tysk nationell identitetsdiskurs. Jämfört med 1995 innebär det en tydlig förskjutning, i synnerhet vad gäller den 8 maj. För tio år sedan framgick samförståndets bräcklighet av att en rad konservativa samhällsdebattörer gjorde gemensam sak med högerextremister och i ett offentligt upprop vände sig mot formeln "befrielsens dag" och i stället framhöll den 8 maj 1945 som "början på fördrivningens terror och nytt förtryck i öst och början på delningen av vårt land",²¹ samtidigt som rädslan för radikala antifascister ledde till demonstrationsförbud i huvudstaden denna dag. Den 8 maj 2005 var befrielsens dag ett slags minsta gemensam demokratiska nämnare, vilket kan illustreras av följande siffror: Framför nationalmonumentet Brandenburger Tor deltog 100 000 människor i en statligt iscensatt folkfest, medan uppemot 10 000 antifascister av polisen tilläts blockera vägen för en laglig demonstration med 3 000 anhängare till det nynazistiska partiet NPD.²² Extremhögern hade därmed misslyckats med sitt uppsåt att – som var fallet 1995 – instrumentalisera konservativa och nationalistiska offerdiskurser för egna syften och därigenom bryta sin relativa isolering.

Inte heller den relativiserande jämförelse mellan Förintelsen och bombningen av Dresden ("*Bomben-Holocaust*") som yttrades av NPD-politiker i Sachsens lantdag fann gehör i etablerade konservativa kretsar. Begreppets isolerade användning kan delvis ses som en reaktion mot upphovsmannens parti.²³

En för denna artikel väsentligare bidragande orsak än demokraters närmast reflexmässiga avståndstagande från NPD-citat i allmänhet är att minnet av Förintelsen accepterats som en central del av Tysklands kulturella minne på ett helt annat sätt än tidigare – även i konservativa och demokratiskt nationalistiska diskurser. Diskussionen om att i Berlin skapa ett dokumentationscentrum tillägnat "alla offer för folkmord och fördrivning", visar att Förintelsen i tyska, liksom i partikularistiska offerdiskurser i andra länder, kan användas som förstärkande metafor utan att – som är fallet hos NPD – pri-

21. Uppropet "8. Mai 1945 – Gegen das Vergessen" publicerades som annons i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 950407, 950428 och 950505.

22. Siffror hämtade ur "Bürgerprotest verhindert Aufmarsch der Neonazis", *Berliner Morgenpost* 050509. Jmf artikeln "Deutschland, du Opfer!", *Jungle World* 050518, där antifascisterna beskrivs som nyttiga idioter i en statligt iscensatt nationalisering av 8-majdiskursen.

23. Uttalandet gjordes i samband med en debatt inför Dresdens minnesdag efter det att parlamentets kristdemokratiska talman aviserat en gemensam tyst minut för Förintelsens offer och för bomboffren i Dresden. Kopplingen låg alltså i luften, men alla övriga partier distanserade sig från NPD-politikerns språkbruk. Den verkliga skandalen låg snarast i att NPD inte ville hedra nazismens offer utan endast tyska bomboffer. "NPD sorgt für Eklat: 'Bomben-Holocaust'", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 050122. Användning av begreppet utanför högerextrema kretsar har därefter inte kunnat beläggas.

märt syfta till att förminska nazismens brott.²⁴ Förvisso ligger här en konfliktpotential inbyggd. Dels för att det metaforiska bruket i sig kan anses relativisera Förintelsen, dels för att det öppnar för instrumentaliseringar av NPD-snitt. De fördrivna tyskarnas historiediskurs laddas dessutom av dess potentiella koppling till materiella krav. Medan kristdemokraterna, med sina traditionellt starka kopplingar till de fördrivnas organisationer, varit öppna för planerna på ett "Centrum mot fördrivning" i Berlin, har den rödgröna regeringen tagit avstånd från planerna.²⁵ Senast i samband med 60-årsdagen av Warszawaupproret kände sig Schröder dessutom nödsakad att gentemot Polen förklara att något centrum mot fördrivning inte var aktuellt i Berlin och att frågan om restitution var död.²⁶ Ett annat tecken på samförståndets begränsade räckvidd är att de borgerliga oppositionspartierna 2004 just på det symbolladdade datumet den 17 juni undertecknade en motion som i antitotalitär anda krävde ett "helhetskoncept för att på ett värdigt sätt minnas offren för de båda tyska diktaturerna".²⁷

Av beskrivningen ovan torde framgå att politiska och ideologiska motsättningar om det nazistiska förflutna ingalunda har försvunnit. Detta tyder på att det skulle vara för tidigt att historisera *Vergangenheitsbewältigung* i betydelsen uppgörelsen med och om nazismen. En indikation på att inte heller *Vergangenheitsbewältigung* i betydelsen bemästrandet av det förflutna, var avklarad minnesåret 2005 och att normalisering således inte har förlorat sin ideologiska betydelse är den tyska katolska kyrkans officiella reaktion på valet av Joseph Ratzinger till påve i april detta år, sådan den formulerades av kardinal Lehman:

Det är [...] passande att nästan 60 år efter andra världskrigets slut – vi tänker särskilt på dagen för den tyska kapitulationen (8 maj) – en tysk kardinal efter så lång tid (nästan 485 år efter påven Hadrianus VI död) valts till detta kyrkans högsta ämbete. Det är många som inte trott att det skulle varit möjligt efter de ännu kännbara, grymma händelser som utgick ifrån Tyskland under 1900-talet. Därför är det ett viktigt tecken för Tysklands

24. På stiftelsen "Zentrum gegen Vertreibungen" hemsida används begreppet "Genozid"; <http://www.z-g-v.de>.

25. Regeringen Schröder var dock positiv till ett centrum om fördrivna folk i en europeisk kontext. Se intervju med kulturminister Christina Weiss i *Die Welt* 040630 och utrikesministern Joseph Fischer i *Die Zeit* 2003:36. Jmf även Freis diskussion av de fördrivnas krav, *Frei* 2005, s 17f.

26. "Rede von Bundeskanzler Schröder zum 60. Jahrestag des Warschauer Aufstandes", www.bundeskanzler.de, 040801.

27. Citerad efter *Frei* 2005, s 18.

definitiva återinträde i den världsomspännande folkgemenskapen [*Völkergemeinschaft*] som avspeglas även i den katolska kyrkan. Därför vill vi gentemot de kardinaler som valt uttrycka vår djupa tacksamhet också för detta viktiga tecken. Detta kan uppmuntra vårt land på många sätt.²⁸

I uttalandet – som förvisso varken går in på tyska katolska kyrkans hållning till nazismen eller Ratzingers biografi – tolkas valet i första hand i ett nationellt perspektiv. Själva tidsavståndet till andra världskriget får förklara att tyskars chans att bli påve inte längre begränsas av Tysklands nazistiska förflutna, trots att det mycket längre tidsavståndet till Hadrianus VI kunde ha motiverat en annan tolkning. Även i *BILD-Zeitung* framställdes påvevalet som en tysk kollektivutmärkelse: "*Wir sind Pabst!*". Engelska skrivelser om Ratzingers förflutna i Hitlerjugend bemöttes av tidningen med en motsägelsefull strategi. Å ena sidan framställdes de som antitysk engelsk smutskastning av känt märke.²⁹ Å andra sidan arrangerades en enkät, där ett antal mer eller mindre kända tyskar förklarade att de varit med i Hitlerjugend och att detta inte är något att skämmas över.³⁰ I sin iver att skingra alla tvivel om påvens oförvitlighet bagatelliserade tidningen judeförföljelsen i Ratzingers hemstad och förtegg existensen av ett koncentrationsläger i dess närhet.³¹ I *BILD-Zeitung*s påvediskurs skall synen på Hitlerjugend normaliseras, medan Lehmann projicerar sina normaliserande förhoppningar på omvärldens behandling av Tyskland. I ett senare föredrag på temat "Förintelsens singularitet" satte Lehmann själv påvevalet i sammanhang med den rödgröna regeringens bemödanden om en permanent plats för Tyskland i FN:s säkerhetsråd. Han anspelade därmed på att såväl Helmut Kohl som Gerhard Schröder med normaliserande retorik propagerat för just detta.³² I föredraget, som riktade sig till en sekulär, akademisk publik, förtydligade Lehmann att "normalisering" för den tyska delen av katolska kyrkan inte betyder "slutstreck" för te-

28. Kardinal Karl Lehmann, *Habemus Papam. Zur Wahl von Pabst Benedikt XVI*, www.bistummainz.de, 050419.

29. "Vom Hitler-Jungen zu Papa Ratz'i Briten beleidigen deutschen Papst", *BILD-Zeitung* 050421.

30. "Nach der Nazi-Hetze gegen unseren Papst. Ich war Hitler-Junge. Ich muß mich doch nicht schämen!", *BILD-Zeitung* 050422.

31. "Papst-Hetze der Engländer immer geschmackloser. Shut endlich up!", *BILD-Zeitung* 050423.

32. Om regeringen Kohl, se Jürgen Link, "Normale Großmacht gibt's nicht oder: Wohin reitet Deutschland beim dritten Versuch?", i Ursula Kreft, Hans Uske & Siegfried Jäger (Hrsg.), *Kassensturz, Politische Hypotheken der Berliner Republik*, Duisburg 1999, s 15–28. Jmf Schröders argumentation i "Rede von Bundeskanzler Gerhard Schröder vor der Rajiv Gandhi Foundation am 7. Oktober 2004 in Neu Delhi", www.bundestkanzler.de, 041007.

matiseringen av det nazistiska förflutna. Tvärtom gav han begreppet Förintelsens singularitet (*Einzigartigkeit des Holocaust*) betydelsen av tidlös metafor för ondska. De häftiga reaktionerna – i synnerhet från judar – på katolska företrädares aktivering av metaforen i anti-abortdiskurser beskrev Lehmann som tecken på att det förflutna inte är bemästrat.³³

Lehmans syn på påvevalet och Förintelsens singularitet kan därmed ses som en bekräftelse på den ovan diskuterade tesen att normalisering kan betraktas som resultatet av en avslutad *Vergangenheitsbewältigung*, som dock inte utesluter en förstärkt aktivering av Förintelsen som metafor. I normaliserande diskurser av detta slag varken förtigs, förnekas eller förminskas Förintelsen. Istället kan minnet av Förintelsen vara ett moraliskt redskap med utbytbar innebörd: för katolska kyrkan i kampen mot aborter – och för den tyska regeringen att som medlem i FNs säkerhetsråd ”ta ansvar” i den internationella kampen mot terrorism och folkmord.

Signifikativt nog satte invigningen av Förintelsemonumentet i Berlin punkt för det officiella 60-årsminnet av nazismens brott. Redan genom att invigningen skedde den 10 maj, dagen efter minnesceremonin i Moskva, gavs monumentet en annan kontext än det ursprungligen planerade invigningsdatumet 27 januari skulle ha gjort. Vid invigningen gav förbundsdagens talman, socialdemokraten Wolfgang Thierse, en akademiskt välunderbyggd tolkning av monumentets betydelse som tidsmarkör.³⁴

Efter en inledande anmärkning om den 8 maj som ”minnet av krigsslutet och befrielsen av vårt land och vår kontinent från Hitlerbarbariet” beskrev Thierse monumentet som en påminnelse om Nazitysklands ”försök att utrota ett helt folk”. Monumentet tillägnades följaktligen ”Europas mördade judar”, men dess tillkomsthistoria – vilken Thierse ägnade stor vikt – vittnar framförallt om spänningen mellan *Vergangenheitsbewältigung* och normalisering i tyska nationella identitetsdiskurser efter 1989. Så påminde Thierse om att det avgörande, blocköverskridande beslutet efter ett decenniums debatt blev ett av de sista som fattades i Bonn innan flytten till Berlin 1999: ”Det var ett beslut om ett första gemensamt minnesprojekt för det återförenade Tyskland och bekännelsen, att detta enade Tyskland bekänner sig till sin historia

33. I föredraget försvarar Lehmann uttryckligen följande ord som predikades av biskopen i Köln trettondagen 2005: ”Först Herodes, som lät döda Betlehems barn, sedan bl a Hitler och Stalin, som lät förinta miljoner människor, och idag, i vår tid dödas miljontals ofödda barn”. (Karl Lehmann, ”Über die Einzigartigkeit des Holocaust”, www.bistummainz.de, 050611.)

34. Wolfgang Thierse tal: ”Wolfgang Thierse, Präsident des Deutschen Bundestages und Vorsitzender der Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas”, www.holocaust-mahnmal.de, 050510.

och närmare bestämt genom att det i sin huvudstad, i sitt centrum minner om det största brottet i sin historia.” Utöver sitt primära syfte manifesterar monumentet i förbundsdayspresidentens ögon alltså övergången från tysk tvåstatlighet till nationalstat, och måste därmed, menar jag, kunna ses som en del av en nationell identitetspolitik. Samtidigt betonade Thierse – med tydlig referens till Norbert Frei – generationsperspektivet:

[N]ationalsocialism, krig och organiserat folkmord är i allt mindre grad levande erfarenhet från tidsvittnen och alltmer historiska företeelser; de växlar från personligt, individuellt bestyrkt minne till det vetande som förmedlas genom kollektivt minne. Monumentet är ett uttryck för denna övergång. Det är [...] inte, som många fruktar, en slutpunkt i sten för vår offentliga hantering av vår nazistiska historia. Snarare bär det med sig detta oroande minne till tyskarnas kulturella minne, utan att förminska dess oroande styrka.³⁵

Förintelsemonumentet och Thierses tal vid dess invigning anknuter i sig alldeles uppenbart till en vänsterliberal tradition av *Vergangenheitsbewältigung* – om än, till följd av återföreningens dynamik, inläst i en nationell referensram. Med tanke på den konservativa samhällliga dominansen under större delen av det decennium som föregick monumentet och mot bakgrund av den intensiva tematiseringen av tyska krigsoffer 2005 är det – isolerat betraktat – ett högst förvånansvärt uttryck för det återförenade Tysklands samförstånd. Monumentets politiska acceptans förklaras endast delvis av dess användbarhet i tysk nationell identitetspolitik från Kohl till Schröder. Att samförståndet kring Förintelsemonumentet grundas på en tvåstämmig minnespolitik blir begripligt först när det ses i relief till det andra nationalmonumentet i den nykonstruerade tyska huvudstadens mitt, Neue Wache Unter den Linden.³⁶

Tyskar som offer

Neue Wache Unter den Linden i Berlin invigdes 1993, som ”Förbundsrepubliken Tysklands centrala minnesvård”. Den tillkom genom en *Denkmalsturz*,³⁷ genom återanvändning och omdefiniering av ett DDR-monument, som i sin

35. Thierse 2005.

36. Utförlig analys och belägg avseende Neue Wache och Förintelsemonumentet i Selling 2004, kapitel IV–V.

37. Begreppet hämtat från Winfried Speitkamp, (Hrsg) *Denkmalsturz. Zur Konfliktgeschichte politischer Symbolik*, Göttingen 1997.

tur symboliskt besegrat ett nazistiskt monument, som övertagit ett soldatmonument från Weimartiden, som skapats ur en kunglig vaktlokal där Kaiser Wilhelm förkunnat mobilisering inför första världskriget.

Beslutsgången dominerades fullständigt av Helmut Kohl och hans rådgivare. I centrum skulle en förstorad skulptur av Käthe Kollwitz placeras bakom dedikationen "Tillägnas offren för krig och våldsherravälde". Denna formulering var en referens till det så kallade antitotalitära samförstånd som dominerade västtysk historierpolitik och i realiteten utlästes antikommunism. Monumentet skulle invigas på *Volkstrauertag* som gick tillbaka till Weimartiden och sedan 1952 tillägnats i första hand de tyskar som fallit som soldater och civila tyska bomboffer. Denna innebörd låg redan i Kollwitz-statyns otvetydiga referens till det klassiska pietätmotivet, vilken i sig var ett uttryck för den dominerande synen på krigsoffer under Weimartiden.

Mot denna inriktning av monumentet vände sig framförallt judiska och antifascistiska organisationer. Socialdemokrater var förvånansvärt milda i sin kritik. För att dämpa kritiken gjordes två eftergifter. För det första konkretiserade texttavlor i brons vilka offer som skulle komma ihåg. Denna text innefattade både tyskarna som offer och offren för det nazistiska Tyskland, men var fortfarande otydlig genom att formuleringarna exempelvis inte utslöt nazister som dödats under kriget. Den andra och långt synligare eftergiften var att ett centralt monument skulle uppföras till minne av Förintelsens judiska offer.

"Av tyskar för judar"

Paradoxalt nog hade tanken på ett sådant monument i flera år framförts av vänsterliberala Kohl-kritiker utifrån en skenbart rakt motsatt historiebild till Neue Wache. Historikern Eberhard Jäckel var en av de främsta pådrivarna och hävdade med emfas att Förintelsen var en singular, ojämförbar händelse som inte fick inordnas i en amalgamerande historiebild. Projektet bedrevs till en början som ett medborgarinitiativ. Men när Neue Wache tog form 1993 ställde sig plötsligt regeringen bakom planerna. De bärande tankar som sedan motstod ett decenniums debatt var att det var tyskar som skulle bygga ett monument över judiska offer för att uttrycka sorg och att monumentet skulle placeras i närheten av Hitlers forna rikskansli; monumentet skulle beröra känslomässigt, men inte nödvändigtvis förmedla kunskap.

Under resten av 1990-talet fördes i stället en närmast oändlig debatt om monumentets utformning. I en första pristävlan 1993–1994 samlades över

500 förslag in. Juryn kunde inte enas om en, utan korade två segrare. Inget av de vinnande förslagen gillades av regeringen varför diskussionerna fortsatte. Efter en ny pristävlan och förbundsdaysdebatt valdes den amerikanske arkitekten Eisenmans förslag. Även här hade Kohl ett finger med i spelet. Eisenman var hans favorit, men förslaget måste avdramatiseras för att bättre smälta in i stadsmiljön och inte skapa alltför stark osäkerhet hos besökaren.

Den nya socialdemokratiska regeringen var 1998 på väg att torpedera projektet; både Schröder och hans kulturminister var motståndare till monumentet, som de såg som ett uttryck för Kohls storvulna historiepolitik. Schröder var för normalisering i den meningen att han inte ville begränsas av det förflutna. Med detta avsåg han framför allt rätten att föra tysk intressepolitik både inom och utanför EU. Han stödde slutligen monumentet för att inte blandas ihop med dess nationalistiska kritiker på högerkanten som krävde slutstreck, det vill säga av taktiska skäl.³⁸

Förintelsemonumentet framstod som det materiella uttrycket för det nya samförståndet. För konservativa representerade monumentet det återförenade Tysklands självmedvetna blick bakåt, för socialdemokrater var det ett monument över Förbundsrepublikens lyckligen avslutade *Vergangenheitsbewältigung*. Den nationella läsning som fanns inbyggd i dedikationen "av tyskar för judar" var grunden för dess acceptans inom den kulturella minneseliten. Det kunde tolkas etno-nationellt, kulturnationalistiskt och republikanskt. Kritiken kom denna gång framförallt från höger. Nationalister som *Der Spiegels* utgivare Rudolf Augstein och författaren Martin Walser, liksom den radikalkonservativa nya högern ansåg fortfarande att påminnelsen om Förintelsen var ett hinder för nationsbyggnadsprocessen. Att påminnelsen ansågs komma från judar gjorde att kritiken ibland fick en antisemitisk underton.³⁹ Men kritik mot Förintelsemonumentet kom också från antinationalister som fortfarande, likt Västtysklands författningspatrioter, befarade att den nationella identitetsdiskursen skulle dra ett streck över det förflutna och kasta civilisatoriska landvinningar över bord.

Slutligen var tyska judiska politiska och religiösa företrädare i det närmaste eniga om att monumentet inte fyllde någon funktion i en judisk minnesdis-

38. I en intervju med *Die Zeit* 1999:6 sade Schröder att "ett nej fått fatala konsekvenser. Det hade inbjudit till avsiktliga missförstånd. I utlandet, men även här i landet hade det åter hetat: det är en av dessa yngre slutstreckspolitiker! [...] Ja, i synnerhet efter Walser-debatten [...]".

39. Särskilt irriterande upplevdes historikern Daniel Goldhagens teser om "den eliminatoriska antisemitismens" utbredning i Tredje riket, judiska centralrådets ordförande Ignatz Bubis engagemang i tysk politik och att judiska advokater företrädde tvångsarbeters kompensationsanspråk gentemot tyska storföretag; Selling 2004, s 90–96.

kurs, medan meningarna gick isär om huruvida monumentet var väsentligt för Tyskland.⁴⁰

Monumentens dialektik

Min förståelse av monumenten är inspirerad dels av Reinhart Koselleck, som iakttagit att kontroversiella monument ofta kräver ett motmonument för att bli accepterade, dels av amerikanen James E Youngs diskursiva angreppssätt.⁴¹ Om vi börjar med Young kan man se monumenten som komponenter i en meningsskapande berättelse, en nationell identitetspolitik som vill skapa trovärdiga illusioner av ett folks gemensamma förflutna, samtid och framtid.

På ett plan kan Neue Wache ses som en tillbakablickande nationalistisk gest och Förintelsemonumentet som ett politiskt nödvändigt alibi. Mellan de poler som de båda monumenten idealtypiskt innebär konstruerades ett nytt samförstånd. Neue Wache anknöt till mellankrigstidens offerdiskurs, medan Tredje riket inordnades i en *longue durée*. Förintelsemonumentets motsatta innebörd var den uttryckliga, ritualiserade identifikationen med offren utifrån en etniskt definierad, ickejudisk diskurs. Om Neue Wache var strukturellt förträngande, en reminiscens från 1950-talet, formulerade Förintelsemonumentet svaret på normaliseringens dilemma; minnet av Auschwitz är inte ett hinder utan förutsättningen för tysk nationell identitet, själva erkännandet av dådet kan rent av bli en källa till stolthet. Från höger till vänster har ett normaliserande samförstånd etablerats, en normalisering av den samtida tyskens diskursposition hävdats. Kohls handslag med Mitterand i Verdun 1984 har fullbordats genom Schröders handslag med Chirac 2004 i Caen. Normal utläses i detta sammanhang som att vara som andra, att som andra folk kunna sörja sina döda, att som andra kunna vara stolta. Annorlunda uttryckt handlar det om en politisk vilja att – i medvetande om såväl Förintelsen och andra folkmord som om fördrivningen av tyskar och andra folk – göra tyskhet förenlig med en så kallat posttotalitär värdegemenskap.

Det nya samförståndet är således inte renodlad antitotalitarism som i Västtyskland och än mindre antifascism som i DDR utan en självmedveten nationell identitetspolitik som får allt lättare att skapa trovärdiga illusioner ju mer det biologiska slutstrecket närmar sig.

40. Jmf "Rede des Präsidenten des Zentralrates der Juden in Deutschland Dr.h.c. Paul Spiegel anlässlich [der] Einweihung des Denkmals für die ermordeten Juden in Deutschland", www.zentralratjuden.de, 050510.

41. Reinhart Koselleck & Michael Jeismann (Hrsg), *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*, München 1994; James E Young, *Beschreiben des Holocaust. Darstellung und Folgen der Interpretation*, Frankfurt am Main 1997.

Summary: The Holocaust Memorial as Terminal Point. The Politics of History from Kohl to Schröder

This article discusses the meaning of the Memorial to the Murdered Jews of Europe, which was inaugurated in Berlin on the 10th of May as the terminus of the 60th anniversary of the fall of the Third Reich. It begins in Norbert Frei's claim that generational experience is the main determinant of German discourse on Nazism but develops it further by adapting Jan Assmann's theory of cultural memory. According to Assmann, history is part of cultural memory, which in turn is a framework for the construction of experienced and communicated notions of "living history". From this perspective, the intense German historical discourse of the last decade might be understood as a hegemonic conflict about the selection and rearrangement of public recollections in order to establish a new equilibrium in the cultural memory of German society; A necessary condition has been the decline of the communicative memory due to generation change, which in turn has increased the ideological role of elite discourse. Central to this transition was the collapse of the German Democratic Republic in 1989 and the reestablishment of a nation-state in 1990, which "normalised" the discourse on German national identity. This development has been favourable to the political efforts to "normalise" Germany, not only in the sense of re-establishing a positive national identity, but also in the sense of "normalising" Germany's new position of power. In contrast, the presentist use of *Vergangenheitsbewältigung* (working through, or mastering the past) by the left-liberal "constitutional patriots" has lost much of its relevance.

The third part of the article discusses some discursive events related to the 60th anniversary that indicate the nature of the new consensus being established at the turn of the last century. First, the notion of the 8th of May as day of liberation is no longer, as in 1995, an issue of political conflict. Second, the Holocaust is now indisputably part of the cultural memory and indeed the core of national identity politics. Third, the expiration of living memory is often being understood as the end of *Vergangenheitsbewältigung*, which in turn is being seen as an argument for further "normalisation". In the "normalised" discourse on Germanness and history, the increasing metaphorical use of the Holocaust as moral argument without specific meaning is evident. Hence, the Holocaust could be used by the Catholic Church in its campaign against the right of abortion as well as by the Schröder government to justify German military engagement against potential genocides.

Finally, the contradictory genesis of the Holocaust memorial is analysed in re-

lationship to the national monument created by the government of Helmut Kohl in 1993: "Neue Wache Unter den Linden." Whereas "Neue Wache" must be seen in the tradition of anti-totalitarianism and national self pity, the Holocaust memorial was clearly a product of the left-liberal *Vergangenheitsbewältigung* of the 1980s. Hence, the latter monument can be seen as a counter-monument to the former and necessary for its acceptance. However, the acceptance of the Holocaust memorial by conservatives as well as by the left is mainly due to its functionality for national identity politics and its claim to responsibility for the past without constraints or obligations for the present: built by the Germans of today for the Jewish victims of the past. The two voices expressed in those two monuments of the reconstructed German capital may be understood as a dialectic answer of the normalisation dilemma at the end of *Vergangenheitsbewältigung*.